

ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵԴՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆՈՎՆԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍԸ ՆԱՏՈՐՈՎ

(Վերախմբագրված հրատարակություն)

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՆԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2018

ՀՏԴ 821.19-1Թումանյան
ԳՄԴ 84(5Հ)-5
Թ 950

Թումանյան Հովհաննես

Թ 950 Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով/
Հովհ. Թումանյան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի
անվան գրականության ինստիտուտ, 2018.

Հատոր առաջին: Բանաստեղծություններ.- 786 էջ:

ՀՏԴ 821.19-1Թումանյան
ԳՄԴ 84(5Հ)-5

ISBN 978-9939-1-0723-3

© ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, 2018
Հատորը հրատարակվում է Հ. Թումանյանի թանգարանի ֆինանսավորմամբ

**Հովհաննես Թումանյանի տասը հատորով երկերի լիակատար
ժողովածուի վերահրատարակման խմբագրական
կոլեգիայի կազմը**

(ցանկը բերվում է այբբենական կարգով)

Խմբագրական խորհրդի նախագահներ՝ Դերիկյան Վարդան, բ.գ.դ.,
Թուխիկյան Նարինե, **տեղակալ՝** Կիրակոսյան Վլադիմիր, բ.գ.դ.,
պրոֆ., **պատասխանատու քարտուղար՝** Եղիազարյան Անի, բ.գ.թ.

Աբեղյան Հասմիկ, բ.գ.թ., Ավետիսյան Զավեն, բ.գ.դ., պրոֆ.,
Եղիազարյան Ազատ, բ.գ.դ., պրոֆ., Իսահակյան Ավետիք, բ.գ.դ.,
պրոֆ., Հովհաննիսյան Սուսաննա, բ.գ.դ., Մարգարյան Սիրանուշ,
բ.գ.թ., դոցենտ, Մնացականյան Եվա, բ.գ.թ., դոցենտ, Մուշեղյան
Ալբերտ, բ.գ.դ., Մուրադյան Սամվել, բ.գ.դ., պրոֆ., Որսկանյան
Հերիքնազ, բ.գ.թ., Մուվարյան Յուրի, ակադեմիկոս

Վերահրատարակության բնագրերը պատրաստեցին՝
Վլ. Կիրակոսյանը, Ա. Եղիազարյանը և Ի. Վարժապետյանը
Ծանոթագրեցին՝ Վլ. Կիրակոսյանը և Վ. Դերիկյանը

Հատորի խմբագիր՝ Վլ. Կիրակոսյան

ԳՄԻ 8421
Ք 950

*Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Խմբագրական կոլեգիա

Էդ. Մ. Զրբաշյան (գլխավոր խմբագիր), Խ. Մ. Գյուլնազարյան,
Ք. Հ. Քուլմանյան, Լ. Մ. Կարապետյան, Լ. Հ. Հախվերդյան,
Պ. Հ. Հակոբյան, Հ. Կ. Հովհաննիսյան, Ս. Ն. Սարինյան

*Քննարկից պատրաստեցին և ծանոթագրեցին
Խ. Մ. Գյուլնազարյանը և Մ. Մ. Մեխիսյանը*

Հատորի խմբագիր՝ Էդ. Մ. Զրբաշյան

ОВАНЕС ТУМАНЯН
ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
в десяти томах
Том первый
Стихотворения
(на армянском языке)
Издательство АН Армянской ССР
Ереван, 1988

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1988
Ծանոթագրությունների համար

Նովհաննես Թումանյանի ստեղծագործական ժա-
նանգությունը բացառիկ կարևոր տեղ է գրավում հայ
բազմադարյան գրականության և ողջ հոգևոր մշակույթի
պատմության մեջ: Ինչպես իր գեղարվեստական երկերով,
այնպես էլ գրական-քննադատական և հրապարակախո-
սական գործունեությամբ Թումանյանը XIX դարի վերջի և
XX դարի առաջին տասնամյակների հայ գրականության և
ամբողջ հասարակական կյանքի խոշորագույն, կենտրոնա-
ձիգ դեմքերից մեկն է, որի շուրջն էին համախմբվում հայրենի
մշակույթի բոլոր առողջ և առաջադեմ ուժերը:

Թումանյանի նշանակությունը վաղուց դուրս է եկել
իր սայրած և ստեղծագործած պատմական ժամանակի
սահմաններից, այն չի կարող պարփակվել մեկ առանձին
շրջափուլի մեջ: Իր երկերի համազգային և համամարդկային
բովանդակությամբ, գեղարվեստական վիթխարի ընդհան-
րացումներով Թումանյանն ավելի, քան մեկ ուրիշը, նվաճել
է հայ ժողովրդի ազգային մեծ գրող, «ամենայն հայոց
բանաստեղծ» կոչվելու իրավունքը: Նրա ստեղծագործու-
թյունը դարձավ հայրենիքի անցյալի և ներկայի, նրա հոգևոր
ուժերի և գեղարվեստական ավանդույթների լավագույն,
ամենախոր մարմնավորումը: Այդ իրողությունը գիտակցվել
է դեռևս Թումանյանի կենդանության ժամանակ: 1914 թ.
Վահան Տերյանը նրան բնութագրել է իբրև «մեծ գեղար-
վեստագետ և ժողովրդական հոգու իմաստուն ու վսեմ
թարգման», իսկ Վալերի Բրյուսովը երկու տարի անց գրել է.
«Ամբողջությամբ վերցրած՝ Թումանյանի պոեզիան ինքը
Նայաստանն է՝ հնադարյան և նոր, հարություն առած և
դրոշմված բանաստեղծական տողերում մեծ վարպետի

ձեռքով»:

Անցած տասնամյակներին հասարակական և գրականագիտական միտքը, չնայած առանձին շեղումներին, ընթացել է Թումանյանի ժառանգության համաժողովրդական նշանակությունը և գեղարվեստական անմրցելի մեծությունը ավելի ու ավելի խոր, բազմակողմանիորեն ըմբռնելու և իմաստավորելու ճանապարհով: Դրա ամենից ցայտուն արտահայտությունը պետք է համարվեն մեր մեծ քանաստեղծների պատկերավոր բնութագրումները: Թումանյանի մահվան թարմ տպավորության տակ գրած հոդվածում (1923) Ավ. Իսահակյանը նրա պոեմներն ու լեգենդները համարեց «մեր գրի անմահ փառքն ու գոհարակերտ բարձունքը, որից այն կողմ չի անցել մեր թոխչքը»: Դրանից հիշտ մեկ տասնամյակ անց Ե. Չարենցն այդ նույն միտքն ամփոփեց թևավոր քանաստեղծական քանաձևի մեջ. «Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթության»:

Նովհ. Թումանյանի ստեղծագործության համազգային նշանակությունը, նրա անփոխարինելի դերը հայ գրականության մեջ ռեալիզմի և ժողովրդայնության սկզբունքների զարգացման գործում, ինչպես նաև նրա առնչությունները ՄՍՀՄ ժողովուրդների գրականության, նոր ժամանակների համաշխարհային գրական պրոցեսի և գեղարվեստական որոնումների հետ, քացահայտվել և մեկնաբանվել են գիտական բազմաթիվ ուսումնասիրությունների մեջ: Այդ հարցերը լայնորեն լուսաբանվեցին հատկապես մեծ քանաստեղծի 100-ամյակի համաժողովրդական տոնակատարության ժամանակ, որը մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ անցկացվեց 1969 թվականին: Թումանյանի անունը լիակատար իրավունքով մտել է նոր ժամանակների համաշխարհային խոշորագույն

բանաստեղծների՝ Գյոթեի և Բայրոնի, Պուշկինի և Լերմոնտովի, Միցկևիչի և Շևչենկոյի, Նեկրասովի և Լոնգֆելլոյի անունների շարքը, որոնց ժառանգությունը պատկանում է ամբողջ մարդկությանը:

Ավելորդ է ապացուցել, թե ինչքան կարևոր է ինչպես Թումանյանի երկերի մասսայական հրատարակությունների ու թարգմանությունների, այնպես էլ, մանավանդ, նրա գրական ժառանգությունը բնագրագիտության նորագույն սկզբունքներով տպագրության պատրաստելու գործը: Դա հայ գրականագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է և ունի ոչ միայն գրական, այլև հասարակական և ընդհանուր մշակութային մեծ արժեք ու նշանակություն: Ներկա հրատարակությունը կոչված է լինելու կարևորագույն քայլ այդ խնդրի իրականացման հանապարհին:

Թումանյանի երկերի գիտական հրատարակության համար սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն, ամենից առաջ, նրա կենդանության ժամանակ լույս տեսած ժողովածուները, ինչպես նաև չափածո և արձակ բազմաթիվ գործերի տպագրությունը առանձին գրքույկներով: Սկսած 1890 թվականից մինչև 1922 թ., ավելի քան երեսուն տարվա ընթացքում Թումանյանը հրատարակել է հինգ համեմատաբար ծավալուն ժողովածու (1890, 1892, 1903, 1908, 1922), բոլորն էլ «Բանաստեղծություններ» ընդհանուր վերտառությամբ: Այդ ժողովածուներն ամփոփում են քնարական բանաստեղծություններ, պոեմներ և բալլադներ, ինչպես նաև թարգմանություններ: Մի քանի անգամ էլ Թումանյանը լույս է ընծայել չափածո երկերի ժողովածուներ՝ կազմված ժանրային կամ թեմատիկ սկզբունքով՝ «Դաշնակներ» (1893, 1896), «Լեզենդներ» (1904), «Նայրենիքիս հետ» (1916), «Քառյակներ» (1920):

Նովն. Թումանյանի անդրանիկ ժողովածուն («Բանաստեղծություններ», առաջին հատոր, Մոսկվա, 1890) իր պարունակած քնարական գործերով և պոեմներով («Լոռեցի Սաքուն», «Մեհրի», «Ալեք») հեղինակի անունը դասեց արևելահայ առաջատար բանաստեղծների շարքը: Երկու տարի անց (1892) տպագրվեց «Բանաստեղծությունների» երկրորդ հատորը, ուր, ի թիվս այլ երկերի, տեղ գտան ևս երեք պոեմ («Անուշ», «Մերժած օրենք», «Մարուն»): Այս երկու հատորները, չնայած ուսումնառության և որոնումների շրջանում գտնվող հեղինակի նկատելի թուլություններին (որոնք հետագայում մղեցին նրան Եսկան վերամշակման ենթարկելու հիշյալ երկերից մի քանիսը), կարևորագույն նշանակություն ունեն Թումանյանի ստեղծագործական ուղու առաջին փուլը ճիշտ հասկանալու և գնահատելու համար:

Մեր դարի սկզբին Թումանյանն իր գեղարվեստական զարգացման մեջ հասավ վարպետության և խորության նոր, շատ ավելի բարձր աստիճանի: Այդ ժամանակ էլ ծագեց նրա չափածո ստեղծագործության լավագույն մասը մեկ սովոր հատորով հրատարակելու միտքը, որի իրականացումը եղավ 1903 թ. Թիֆլիսում տպագրված «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն: Այդ գրքով առաջին անգամ հասարակությանը ներկայացավ «նոր Թումանյանը»՝ նախորդ տարիների գեղարվեստական թերություններից իսպառ ազատագրված և ռեալիստական պոեզիայի բարձունքներին հասած բանաստեղծը: Կարելի է ասել, որ հենց այդ գրքով էր, որ Թումանյանը դարձավ արևելահայ բանաստեղծության խոշորագույն, առաջատար դեմքը: Նրա դասական շատ երկերի, մանավանդ հանրահայտ պոեմների ու բալլադների հիմնովին վերամշակված, բարձրագույն գեղարվեստական մակարդակի հասցված բնագրերը առաջին անգամ երևան

եկան 1903 թ. ժողովածուի մեջ: Այդ գրքի նշանակությունը մեծանում է հատկապես նրանով, որ դա Թումանյանի ժողովածուներից միակն է, որի տպագրության ընթացքին նա հնարավորություն է ունեցել սկզբից մինչև վերջ հետևելու անձամբ և ամենայն ուշադրությամբ («Բանաստեղծություններ» վերատառությամբ մյուս չորս գրքերը տպագրվել են Մոսկվայում, Բաքվում, Կ. Պոլսում, և Թումանյանը դրանց հրատարակությանը անձամբ և անմիջականորեն հետևելու կամ վերահսկելու հնարավորություն չի ունեցել):

Տինգ տարի անց՝ 1908 թ. Բաքվում հրատարակվեց Թումանյանի «Բանաստեղծություններ» նոր ժողովածուն, որն իր կազմով և բնագրով զգալիորեն տարբերվում էր նախորդից: Բնագրերի մեջ մտցվել են բազմաթիվ փոփոխություններ և լրացումներ, հանվել են մի շարք երկեր և ավելացվել նորերը (օրինակ՝ «Թմկաբերդի առումը»): Սակայն այն հանգամանքը, որ այս ժողովածուն տպագրվեց առանց հեղինակի անմիջական վերահսկողության, պատճառ է դարձել մի շարք վրիպակների և աղբատումների (դրանց մի մասը Թումանյանը նշել է գրքի հեղինակային օրինակների վրա):

Նույնը զգալի չափով վերաբերում է նաև Թումանյանի կազմած վերջին ժողովածուին («Բանաստեղծություններ», Կ. Պոլիս. անվանաթերթի վրա նշված է 1922, իսկ շապիկի վրա՝ 1923, քանի որ գիրքը լույս է տեսել 1923 թ. սկզբին): Այս հատորն ամենից ծավալունն ու բազմազանն է Թումանյանի կենդանության ժամանակ հրատարակված ժողովածուներից և շատ կողմերով արտահայտում է հեղինակի վերջին կամքը: Գրքի վերջում զետեղված՝ հրատարակչի (Կ. Քեշիշյան որդի) փոքրիկ ծանոթագրության մեջ նշվում է. «Ներկա հավաքածուն պատրաստած է պ. Նովհաննես Թումանյան,

1921-ին» (պետք է ենթադրել, որ գիրքը կազմվել է նախքան 1921 թ. հոկտեմբերին Կ. Պոլիս մեկնելը և անձամբ հանձնվել հրատարակչին): Նույն ծանոթագրությունից իմանում ենք նաև, որ հեղինակն «այս հատորեն հապաված է նախապես հրատարակված իր քանաստեղծություններեն ոմանք, իր իսկ քառերով իբր իր հոգիին անհարազատ արտահայտություններ, և մյուսներուն վրա կատարած է սրբագրություններ, կրճատումներ և փոփոխություններ»: Այս առումով Կ. Պոլսի ժողովածուն, անշուշտ, շատ կարևոր աղբյուր է Թումանյանի չափածո երկերի (մանավանդ պոեմների և բալլադների) վերջնական բնագրերը որոշելու համար: Սակայն այդ գրքի տպագրությունը նույնպես իրականացվեց առանց հեղինակի անմիջական մասնակցության (1922 թ. և 1923 թ. սկզբին Թումանյանը հիվանդ վիճակում գտնվում էր Թիֆլիսում և ապա՝ Մոսկվայում, ուր և վախճանվեց): Այդ պայմաններում գրքի մեջ տեղ են գտել բազմաթիվ վրիպակներ, բառերի սխալ գրություններ (դրանց մի մասը հետևանք էր արևմտահայ գրական լեզվի ձևերի և ուղղագրության ազդեցության): Ժամանակակիցների և հարազատների վկայությամբ՝ Թումանյանը հիվանդ վիճակում նկատել է այդ սխալների մի մասը, օտտիսկների վրա նշել և ուղարկել է Կ. Պոլիս, բայց, ըստ երևույթին, դրանք ժամանակին տեղ չեն հասել և տպագրությունից առաջ չեն ուղղվել (միայն գրքի որոշ օրինակների վրա կան տպագրությունից հետո արված մի շարք ուղղումներ, որոնք, պետք է ենթադրել, մտցվել են Թումանյանի նշումների հիման վրա):

20-30-ական թվականներին ետմահու լույս տեսան Թումանյանի երկերի մի քանի ժողովածուներ (օրինակ՝ «Երկերի ժողովածու. ժողովրդական հրատարակություն», Երևան, 1926, «Երկեր. մի հատորյակ», կազմեց՝ Ն. Թումանյան,

Երևան, 1938, և այլն), եղան առանձին երկերի բազմաթիվ հրատարակություններ: Մակայն իրենց բովանդակությամբ և գրական-հասարակական նշանակությամբ հիշատակության են արժանի հատկապես հետևյալ երկու գրքերը:

1934 թ. լույս տեսավ Նովն. Թումանյանի «Գեղարվեստական երկեր» մեծադիր ժողովածուն Եղիշե Չարենցի խմբագրությամբ և նկարիչ Տանատ Խաչվանքյանի շքեղ ձևավորմամբ: Դա մեկ հատորի մեջ Թումանյանի գրեթե ամբողջ գեղարվեստական ստեղծագործությունը ի մի հավաքելու փորձ էր: Այդ հրատարակությանը, բացի խմբագրից, գործուն մասնակցություն է բերել նաև բանաստեղծի դուստր Նվարդ Թումանյանը: Ինչպես նշված է խմբագրի առաջաբանում, այդ հատորը ծնվել է Թումանյանի երկերի լիակատար ժողովածուի նախապատրաստման ընթացքում, մի հրատարակություն, որը պետք է կազմված լիներ երեք մեծադիր հատորից (I – ավարտուն գեղարվեստական երկեր, II – վաղ շրջանի երկեր, սևագիր և անավարտ գործեր, տարբերակներ, III – հոդվածներ և նամակներ), ունենար համապատասխան գիտական ապարատ: Այդ ծրագիրը հետագայում փոխարինվեց լայն ընթերցող շրջաններին հասցեագրված մեկ հատորյակով, որը ներկայացնում է Թումանյանի գրական ժառանգությունը՝ ըստ հիմնական ժանրերի (պոեմներ, լեգենդներ և բալլադներ, երգեր, քառյակներ, պատմվածքներ, հեքիաթներ, թարգմանություններ և փոխադրություններ): Բացի ավարտուն երկերից, այս գրքում առաջին անգամ հրապարակվեցին նաև մի քանի տասնյակ անտիպ բանաստեղծություններ, սևագիր հատվածներ «Նառաչանք», «Անուշ», «Մասունցի Դավիթը», «Նազարան բլբուլ» պոեմներից: «Գեղարվեստական երկեր» գիրքը իր հարուստ բովանդակության և գեղեցիկ ձևավոր-

ման շնորհիվ լայն տարածում գտավ, նվաճեց բազմահազար ընթերցողների սերը: Չարենցն իր խմբագրած ժողովածուն համարում էր «որոշ անխուսափելի էտապ մեր մեծագույն քանաստեղծի երկերի իդեալական, այսինքն ակադեմիական հրատարակության ճանապարհին, – մի նպատակ, որ, ինչպես փորձը ցույց է տալիս, կարող է մարմնավորվել միմիայն մեր բոլոր լավագույն գրական-գիտական ուժերի կոլեկտիվ, մանրակրկիտ, համառ ու բազմամյա աշխատանքով»:

1939 թ. հրատարակվեց Նվարդ Թումանյանի կազմած «Թումանյանը քննադատ» ժողովածուն: Այստեղ առաջին անգամ ի մի հավաքվեցին մամուլի էջերում ցրված թումանյանական հոդվածների ու ելույթների մի զգալի մասը, հատվածներ նրա անտիպ նամակներից: Նյութերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով՝ ամեն մի տարեթվի տակ առանձնացնելով հոդվածներն ու նամակները: Ժողովածուն, որն առ այսօր իր տեսակի մեջ մնում է միակը, մեծ դեր խաղաց Թումանյանի գեղագիտական և քննադատական ըմբռնումներն ընթերցող լայն շրջանների սեփականությունը դարձնելու գործում:

1930-ական թթ. կեսերին ՍՍՏՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի (Արմֆան) Գրականության և լեզվի ինստիտուտում սկսվեցին Նովհ. Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակության աշխատանքները, որոնք 1943 թ. հետո շարունակվեցին և ավարտվեցին ՏՍՄՏ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտում:

Երկերի ժողովածուի վեց հատորները (սկզբնապես նախատեսված հինգի փոխարեն) լույս տեսան հետևյալ ժամանակագրական հաջորդականությամբ և կազմով. 1940 թ. – հ. II (պոեմներ), 1947 թ. – հ. V (նամակներ), 1949 թ. – հ. III (պատմվածքներ և հեքիաթներ), 1950 թ. – հ. I

(քանաստեղծություններ), 1951 թ. – հ.IV (քննադատություն և հրապարակախոսություն), 1959 թ. – հ.VI (լրացուցիչ՝ գեղարվեստական երկեր, հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, նամակներ): Տատրոների բնագրերը տպագրության պատրաստելու և ծանոթագրելու բարդ և դժվարին աշխատանքը իրագործվել է մի խումբ գրականագետների, բայց ամենից ավելի՝ Նվարդ Թումանյանի և Արամ Ինճիկյանի ջանքերով: Նրանք, Միմակ Սահակյանի (պատասխանատու խմբագիր) և Ստեփան Ջորյանի հետ միասին, եղել են նաև խմբագրական կոլեգիայի անդամներ:

Նովհ. Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակությունը նշանակալի երևույթ էր ոչ միայն թումանյանագիտության, այլև ընդհանրապես սովետահայ բնագրագիտության պատմության մեջ: Ճիշտ է, 1920-30-ական թթ. եղել էին առանձին հայ դասականների երկերի ժողովածուներ, որոնք իրենց բնույթով մոտենում էին գիտական հրատարակության սկզբունքներին ու պահանջներին, ինչպես Վահան Տերյանի երկերի քառահատորյակը՝ Պ. Սակինջյանի խմբագրությամբ (1923-25), Միսաք Մեծարենցի երկերի լիակատար ժողովածուն մեկ հատորով՝ Վ. Ալազանի և Վ. Նորենցի խմբագրությամբ (1934), Նակոբ Պարոնյանի երկերի լիակատար ժողովածուն 11 հատորով, որի հրատարակությունն սկսվեց 1931 թվականից: Թումանյանի երկերի հրատարակության հետ գրեթե միաժամանակ սկսվեց Միքայել Նալբանդյանի երկերի լիակատար ժողովածուի տպագրությունը չորս հատորով (1940-1949): Սակայն, առանց չափազանցնելու, կարելի է ասել, որ Նովհ. Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակությունը հատկապես բարդ և դժվարին գործ էր: Առաջին անգամ էր հայ նոր գրականության բնագրագիտությունը գործ

ունենում քանակով այդքան շատ ու բազմազան տպագիր ու ձեռագիր (այն էլ՝ մեծ մասամբ սևագիր) նյութերի հետ, որոնց հավաքումը, վերծանումն ու համակարգումը կապված են հսկայական դժվարությունների հետ: Թումանյանի երկերի բնագրերը հրատարակության են պատրաստվել ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրների ստուգման և համեմատության հիման վրա: Բացի հիմնական (կանոնիկ) բնագրերից հրապարակվել են նաև նրանց նախնական տարբերակները, զանազան հրատարակությունների ու ձեռագրերի մեջ եղած տարբերությունները: Այս ճանապարհով վեցհատորյակի մեջ առաջին անգամ հավաքվեցին ու հրատարակվեցին բազմաթիվ ավարտված երգեր ու հատվածներ, ձեռագրային այլ ընթերցումներ (հատկապես առաջին և երկրորդ հատորներում): Ծանոթագրությունների մեջ տրված են տեղեկություններ երկերի ստեղծագործական պատմության, հիմնական հրատարակությունների և պահպանված ձեռագրերի մասին:

Այսպիսով, վեց հատորյակն առաջին անգամ ներկայացրեց հայ ազգային մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգությունը իր բոլոր կողմերով, նրա գրեթե ամբողջական ստեղծագործական դիմապատկերը: 40-ական թվականներից ի վեր այդ հրատարակությունը դարձավ Թումանյանի ստեղծագործության ուսումնասիրության հիմքը:

Սակայն, իր գրական և գիտական խոշոր արժանիքներով հանդերձ, Թումանյանի երկերի այդ առաջին ակադեմիական հրատարակությունն ուներ մի շարք բացթողումներ և թերություններ: Ամենից առաջ, այն ըստ ամենայնի լիակատար չէ: Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կարգի տարբեր պատճառներով՝ նրանից դուրս են մնացել չափածո և արձակ ոչ քիչ թվով ավարտուն և անավարտ երկեր, բազմաթիվ հոդվածներ ու

նամակներ: Կազմողները միշտ չէ, որ հնարավորություն են ունեցել հաշվի առնելու բանաստեղծի բոլոր ձեռագրերը, որի հետևանքով հրատարակության մեջ տեղ չեն գտել որոշ երկերի (մանավանդ՝ պոեմների) սևագիր տարբերակների մի զգալի մասը, հետևաբար և ըստ ամենայնի չի ներկայացվել հեղինակի կատարած ստեղծագործական աշխատանքի լրիվ պատկերը: Մի շարք հոդվածներ, ելույթներ, նամակներ, նույնիսկ բանաստեղծություններ, տպագրվել են կրճատումներով: Թեև 1959 թ. տպագրված լրացուցիչ VI հատորն զգալի չափով հարստացրեց հրատարակության կազմը, սակայն չէր կարող լիովին վերացնել նշված բացերը: Պետք է ավելացնել, որ վեցհատորյակի ծանոթագրությունները ևս, ընդհանուր առմամբ, խիստ կարճառոտ են, իսկ երբեմն (մանավանդ IV հատորում) չեն պարունակում նույնիսկ ամենաանհրաժեշտ տվյալները:

Նետագայում հրատարակված Թումանյանի երկերի մի քանի ժողովածուներ (օրինակ՝ «Ընտիր երկեր», 1953, «Երկեր. Երկու հատորով», 1958 և այլն) բնագրային առումով հենվում էին վեցհատորյակի վրա և որևէ նորություն չէին պարունակում: Նույնը վերաբերում է նաև բանաստեղծի երկերի բազմաթիվ առանձին հրատարակություններին:

1969 թ. Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ տպագրվեց նրա երկերի ժողովածուն չորս հատորով (խմբագրությամբ Ա. Բենիկյանի և Էդ. Ջրբաշյանի), հետևյալ բովանդակությամբ. հ. 1 – պոեմներ և բալլադներ, հ. 2 – բանաստեղծություններ, հ. 3 – պատմվածքներ և հեքիաթներ, հ. 4 – հոդվածներ և նամակներ: Այս հրատարակության մեջ փորձ արվեց վերստուգելու Թումանյանի երկերի բնագրերի հետ կապված մի շարք հարցեր, սկզբնաղբյուրների հիման վրա բնագրերի և ծանոթագրությունների մեջ մտցվեցին բազմա-

թիվ նշտումներ և լրացումներ: Սակայն քառահատորյակի մասսայական բնույթը, բնականաբար, հնարավորություն չէր տալիս լուծելու այն բոլոր հարցերը, որոնք պետք է տեղ գտնեն գրողի ժառանգության գիտական հրատարակության մեջ (այսպես, հատորներում չկան տարբերակների և բնագրային տարբերությունների բաժիններ, խիստ սեղմ են ծանոթագրությունները և այլն):

Նետագայում հրատարակվեցին Թումանյանի երկերի ժողովածուներ մեկ (1978), երկու հատորներով (1985), որոնց կազմող Լ. Նախվերդյանը հենվել է 1969 թ. քառահատորյակի բնագրերի վրա:

Դեռևս 60-ական թթ. սկզբին, երբ հանրագումարի էին բերվում Թումանյանի երկերի առաջին գիտական հրատարակության արդյունքները, պարզ դարձավ, որ այն շատ կողմերով թերի է, և մոտ ապագայում պետք է դրվի բանաստեղծի գրական ժառանգության նոր, իսկապես լիակատար և ակադեմիական հրատարակության խնդիրը: Բայց դրա իրագործմանը կարելի էր ձեռնարկել միայն երկարատև ու բազմակողմանի նախապատրաստական աշխատանքից հետո: 1962 թվականից սկսվեցին պարբերաբար գումարվող թումանյանական ընթերցումները, որոնք կազմակերպում են ՆՍՍՀ ԳԱՄ. Արեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտը և Նովհ. Թումանյանի թանգարանը: Այդ ընթերցումների հիման վրա 1964 թ. լույս տեսավ «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» մատենաշարի առաջին գիրքը, որին (նիշտ է, երբեմն մեծ ընդմիջումներով) հաջորդեցին երկրորդ (1969), երրորդ (1983) և չորրորդ (1985) հատորները: Այդ գրքերում, բացի Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարբեր կողմերի լուսաբանմանը նվիրված հոդվածներից, հրապարակվում են նաև գրողի

ժառանգության բազմաթիվ անձանոթ էջեր, ինչպես նաև ժամանակին մամուլում տպագրված, բայց հեղինակի կազմած ժողովածուներում տեղ չգտած մի շարք նյութեր: Գիտական և գրական շրջանների սեփականությունը դարձան «Տառաչանք», «Դեպի անհունը» պոեմների սևագիր հատվածներ, «Տազարան բլբուլի» հետ կապված բազմաթիվ նյութեր, «Դեպի հայրենիք» անավարտ վիպակի ծավալուն սկիզբը, ավարտուն և անմշակ շատ ուրիշ երկեր, տարբերակներ, սևագրություններ և հատվածներ, ստեղծագործական և ինքնակենսագրական գրառումներ, նամակներ, Թումանյանի հասարակական գործունեության հետ կապված փաստաթղթեր: Այդ հրապարակումները, առանց որոնց չի կարելի պատկերացնել թումանյանագիտության հետագա զարգացումը, զգալի չափով կմտնեն նաև գրողի երկերի ակադեմիական նոր հրատարակության մեջ:

Նախորդ տասնամյակներում Թումանյանի ստեղծագործության գիտական հրատարակության ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, ինչպես նաև թումանյանագիտության ակնառու նվաճումներ, Մ. Արեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտին հնարավորություն տվեցին ձեռնամուխ լինելու մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգության այս նոր ժողովածուի հրատարակությանը, որը պետք է, ըստ ամենայնի, համապատասխանի ժամանակակից բնագրագիտության չափանիշներին ու պահանջներին: Թումանյանի Երկերի լիակատար ժողովածուն ծրագրված է հրատարակել տասը հատորով և հետևյալ բովանդակությամբ.

- 1 – Բանաստեղծություններ,
- 2 – Քառյակներ, բալլադներ, թարգմանություններ,
- 3 – Պոեմներ,

4 – Պոեմներ (այդ թվում՝ թարգմանական),

5 – Գեղարվեստական արձակ,

6 – Գրական-հրապարակախոսական հոդվածներ (1887-1912),

7 – Գրական-հրապարակախոսական հոդվածներ (1913-1921),

8 – Ուսումնասիրություններ, զանազան հատվածներ և գրառումներ (այս հատորում կտրվի նաև Թումանյանի բոլոր երկերի այբբենական ցանկը),

9 – Նամակներ և գրություններ (1885-1904),

10 – Նամակներ և գրություններ (1905-1922):

Տատորներում նյութերը դասավորվում են ժամանակագրական կարգով, իսկ տվյալ ժանրի ներսում բաժանվում են երկու մասի՝ 1) ավարտված երկեր, 2) սկզբություններ և հատվածներ: Եթե որևէ երկի ստեղծման ճիշտ տարեթիվը հայտնի չէ, հիմք է ընդունվում առաջին տպագրության թվականը: Տեղիանակի կենդանության ժամանակ չտպագրված այն երկերը, որոնց գրության ճիշտ տարեթիվը հնարավոր չէ պարզել, զետեղվում են մոտավոր թվագրությամբ (1890-ական թթ., 1900-ական թթ. և այլն):

Սույն հրատարակության հատորները կունենան նաև տարբերակների բաժին: Այստեղ տրվում են երկի ստեղծման տարբեր փուլերում գրված և վերջնական խմբագրությանը նախորդած ամբողջական կամ հատվածային այն տարբերակները, որոնք գեղարվեստական հատկանիշներով և լեզվաոճական մշակման առումով տարբերվում են իրարից և ունեն որոշակի ինքնուրույն արժեք: Եթե տողի մեջ փոխվել է նույնիսկ մեկ բառ, ապա բերվում է ոչ թե միայն փոխված բառը, այլ ամբողջ տողը՝ ընթերցողին հնարավորություն տալով ընկալելու տողի նախնական ձևն իր ամբողջության

մեջ (փոփոխված բառը կամ արտահայտությունը տրվում է ոչ թե շղագիր, այլ սովորական տառերով): Ելնելով ստեղծագործության մշակման ուղղությամբ կատարված աշխատանքի բնույթից՝ հրատարակության մեջ կիրառվել են բնագրային տարբերությունների մատուցման տարբեր եղանակներ: Փոքրածավալ չափածո երկերի (բանաստեղծություններ, քառյակներ) ձեռագրերի և հրատարակությունների մեջ եղած տարբերությունները ցույց են տրվում ըստ առանձին տողերի: Իսկ մեծ ծավալի երկերի (պոեմներ, բալլադներ) մեջ կատարված փոփոխությունները բերվում են համեմատաբար ամբողջական հատվածներով և ըստ աշխատանքի փուլերի՝ առանձին-առանձին ներկայացնելով ձեռագրերի և տպագրությունների պատկերը, նրանց տարբերությունները հիմնական բնագրից: Այն դեպքում, երբ տվյալ ձեռագրում այս կամ այն տողն ունեցել է մշակման մի քանի աստիճան, դրանք նույնպես դասավորվում են ըստ ստեղծագործական աշխատանքի փուլերի և, զանազանվելու համար, համարակալվում հայկական այբուբենի տառերով՝ ա, բ, գ, և այլն: Եթե սևագրության մեջ հեղինակը որևէ բառի կամ արտահայտության համար գրել է երկու կամ ավելի տարբերակ, նրանց միջև վերջնական ընտրություն չկատարելով, ապա այդ զուգահեռ ձևերից առաջինը բերվում է հիմնական բնագրում, իսկ մյուսները տարվում են տողատակ:

Տեղինակի տված բացատրություններն ու ծանոթագրությունները, ելնելով նրանց բնույթից ու բովանդակությունից, տեղադրվում են կամ հիմնական տեքստի հետ, կամ էլ տարբերակների և ծանոթագրությունների բաժիններում: Իսկ բնագիրը պատրաստողների կազմած ծանոթագրությունները զետեղված են հատորի վերջում:

Նոդվածների, ուսումնասիրությունների, գրառումների և նամակների համար կազմված ծանոթագրությունների տեղը բնագրում նշվում է արաբական թվերով: Բացատրվող բառը կամ արտահայտությունը, անհրաժեշտության դեպքում, բերվում է նաև տվյալ ծանոթագրության սկզբում: Գեղարվեստական երկերի՝ բացատրություն պահանջող տեղերը ծանոթագրությունների մեջ մատնանշվում են տողերի համարակալման թվերով:

Յուրաքանչյուր ժանրի ծանոթագրություններից առաջ տրվում է ընդհանրացնող հոդված տվյալ բնագավառում Թումանյանի ստեղծագործական վաստակի հիմնական գծերի, հայրենի գրականության պատմության մեջ նրա գրաված տեղի և յուրահատկության մասին: Ծանոթագրությունները, բացի ձեռագրերին և տպագրություններին վերաբերող փաստերից, պարունակում են նաև տեղեկություններ երկի մշակման հիմնական փուլերի, կենսական և գրական ազդակների մասին:

Նովհ. Թումանյանի ձեռագրերը, ունենալով մեծամասնությամբ, հավաքված են ՆՍՄՏ Կուլտուրայի միևնույնության Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ), իսկ նրանց լուսապատենները՝ Թումանյանի թանգարանում: Բնագիր պատրաստողները օգտվել են նաև ուրիշ արխիվներում, Թումանյանի ընտանիքի կամ մասնավոր անձանց մոտ գտնվող նյութերից:

Թումանյանի լեզվական անդադրում որոնումները և վառ արտահայտված յուրահատկությունը, գրական և բարբառային տարրերը զուգակցելու մշտական ձգտումը արտահայտվել են նաև այն բանում, որ ոչ միայն ստեղծագործական զարգացման տարբեր փուլերում կամ տվյալ երկի մշակման տարբեր աստիճաններում, այլև երբեմն միաժամանակ

(նույնիսկ միևնույն ձեռագրի մեջ կողք կողքի) բանաստեղծն օգտագործել է զուգահեռ ձևեր, ինչպես, օրինակ, այս – էս, այն – են, ձայն – ձեն, մայր – մեր, հայր – հեր, վերա – վրա, նորա – նրա, դժվար – դժար, կանաչ – կանանչ, ջահել – ջահիլ, տալիս – տալի, լալիս – լալի և այլն: Ինչքան էլ սա լեզվական որոշ անհետևողականության տպավորություն ստեղծի, ներկա հրատարակության մեջ նույնությամբ պահպանվել են բանաստեղծի օգտագործած այդ կրկնակի ձևերը, որպես Թումանյանի լեզվական որոնումների ուղղակի վկայություն: Պահպանվել են նաև միևնույն բառի գրության տարբեր ձևերը, եթե դրանք պայմանավորված են ընտրված նյութով կամ արտահայտված տրամադրությամբ: Օրինակ, Թումանյանի երկերի տարբեր տպագիր և ձեռագիր աղբյուրներում կարելի է հանդիպել ոչ միայն աշխարհ, այլև աշխարհք, աշխարք, աշխար գրությունների, որոնցից ամեն մեկն արդարանում է տվյալ կոնկրետ բովանդակությամբ կամ հանգաբանական նկատառումներով: Գրության այդ տարբեր ձևերը մնացել են անփոփոխ: Այլ դեպքերում, երբ միևնույն բառի գրության անմիօրինակությունը գեղագիտական կամ կառուցվածքային որևէ դեր չի խաղում, այլ բխում է անցյալում որոշ ուղղագրական նորմերի չկարգավորված լինելուց (օրինակ՝ համբա – համփա – հանպա, բաղդ – բախտ, թագուն – թաքուն, աղջի – ախչի, բղխել – բխել և այլն) ընտրվել են ներկայումս ընդունված գրության ձևերը:

Չափածո երկերում, գաղտնավանկերի մեջ ամենուրեք պահպանված է Թումանյանի դրած ը ձայնավորի գրությունը, որը կարևոր նշանակություն ունի ոտանավորի դիֆմը ճիշտ ընկալելու համար: Ըստ հնարավորին՝ հարազատորեն պահպանված են նաև Թումանյանի երկերի կետադրական առանձնահատկությունները (բացի այն դեպքերից, երբ

տպագրվածի մեջ սպրդել են կետադրական ակնհայտ սխալներ, և կամ սևագրության մեջ բանաստեղծն ինչ-որ պատճառով չի դրել անհրաժեշտ կետադրական այս կամ այն նշանը):

Ներկա հրատարակության տարբերակների և ծանոթագրությունների մեջ ընդունված է պայմանական նշանների և հապավումների այն համակարգը, որը կիրառվել է նաև Թումանյանի երկերի վեցհատորյակում:

Նեղինակի փակագծերը պահպանվում են նույնությամբ՝ կլոր ():

Ձեռագրում ջնջված բառերը վերականգնելիս դրված են ուղղանկյուն [] փակագծերի մեջ:

Խմբագրության կողմից ավելացված կամ ենթադրաբար վերծանված բառերը դրված են սուր < > փակագծերի մեջ: Նեղինակի կողմից բաց թողնված և չգրված բառերն արտահայտվում են սուր փակագծերի մեջ առնված բազմակետերով <.....>, իսկ անընթեռնելի և չվերծանված բառերը՝ նույնպիսի փակագծերում՝ նշելով դրանց քանակը <1 անընթ.>, <2 անընթ.> և այլն:

Չափածո երկերն ընդգրկող հատորներում հիմնական բնագրի և տարբերակների տողերը համարակալվում են (բանաստեղծությունները և բալլադները 5, 10, 15, 20, իսկ պոեմները՝ 10, 20, 30 սկզբունքով), որի հիման վրա և նշվում են բնագրային տարբերությունները:

Յուրաքանչյուր հատորի ծանոթագրությունների սկզբում կտրվի այդ հատորի մեջ օգտագործված աղբյուրների և նրանց հապավումների ցանկը:

Թեև ներկա հրատարակությունը կոչվում է Երկերի լիակատար ժողովածու, բայց այն, բնականաբար, չի կարող ամփոփել բանաստեղծի գրչի տակից դուրս

եկած անխտիր բոլոր տեքստերն ու նյութերը: Բազմաթիվ օրագրային և այլ բնույթի գրառումներ, հողվածների պատառիկներ, նշումներ և ցանկեր, ինչպես նաև Թումանյանի ստորագրած պաշտոնական գրություններ, դուրս կմնան այս հրատարակությունից, քանի որ դրանք ունեն սուկ մասնագիտական արժեք և ընթերցող լայն շրջաններին հասցեագրվել չեն կարող: Այդ բոլոր նյութերը հաջորդաբար կգետեղվեն «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» մատենաշարի հերթական հատորների մեջ, որոնց տպագրությունը զուգահեռաբար կիրականացնի Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտը: Այսպիսով, հիշյալ մատենաշարի ինչպես նախորդ, այնպես էլ նոր հատորները շատ կողմերով կլրացնեն ներկա տասնհատորյակը, կամբողջացնեն Թումանյանի գրական ամբողջ ժառանգության հավաքման և տպագրության, այն գիտական շրջանառության մեջ մտցնելու խնդիրը:

Նովհաննես Թումանյանի Երկերի լիակատար ժողովածուն կոչված է ամփոփելու թումանյանագիտության շուրջ հարյուրամյա նանսպարհի ձեռքբերումները, դառնալու կայուն հիմք՝ հայ ազգային մեծ բանաստեղծի երկերի նոր մասսայական հրատարակությունների և թարգմանությունների, նրա կյանքի և ստեղծագործության գիտական ուսումնասիրության կարևորագույն խնդիրների լուծման համար:

ՎԵՐԱՏՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՂՄԻՑ

Նովհաննես Թումանյանի երկերի 10-հատորյա լիակատար ժողովածուի (1988-1999) վերահրատարակությունն իրականացվում է ՏՏ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի և Նովհ. Թումանյանի թանգարանի գիտական խորհուրդների համատեղ որոշմամբ:

Վերահրատարակության միտքը ծագել է բանաստեղծի ծննդյան 150-ամյակի կապակցությամբ: Իհարկե, նախորդ հրատարակության վերջին հատորի տպագրությունից դեռ երկու լրիվ տասնամյակ էլ չի անցել, և թվում է՝ հարկ չկար մտածելու վերահրատարակության մասին: Բայց այդ ընթացքում շատ բան է փոխվել: Արմատական փոփոխություններ են կատարվել նաև անցյալի մշակութային արժեքների վերաիմաստավորման ու վերագնահատման սկզբունքներում ու չափանիշներում, որոնք քննական հայացք են պարտադրում շատ կողմերով հիրավի մեծարժեք այդ հրատարակության հանդեպ: Ամենից առաջ դրանով է հիմնավորվում վերահրատարակության անհրաժեշտությունը: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ այդ հրատարակությունն իրականացվել է դժվարին պայմաններում, և հնարավոր չի եղել ապահովել մեծ բանաստեղծին վայել տպագրական որակ:

Վերահրատարակության մեջ ամբողջովին պահպանվում են նախորդ հրատարակության կառուցվածքը և հատորների բովանդակությունը՝ միայն մասնակի խմբագրումներով ու սրբագրումներով:

Նույնությամբ պահպանվում են նաև Թումանյանի բանաստեղծություններին, քառյակներին, քալլադներին,

պոեմներին, գեղարվեստական արձակին, քննադատական և հրապարակախոսական ժառանգությանը, ինչպես նաև 8-րդ հատորի խառը նյութերին վերաբերող ուսումնասիրություն-հոդվածները՝ հարկ եղած դեպքում կատարելով անհրաժեշտ վերապահումներ, լրացումներ և նշգրտումներ:

Մյուս բաժիններում խմբագրական ու սրբագրական միջամտությունները հետևյալ կարգի են՝

1) Բնագրերի բաժնում երբեմն հարկ է եղել կատարել որոշ տեղափոխություններ՝ հատորների ժանրային միասնականությունն ու ամբողջականությունը հստակեցնելու նկատառումով: Օրինակ՝ «Նայկական քանակը» (1920) քանաստեղծությունը, հանգամանքների բերումով, զետեղվել է 4-րդ՝ պոեմների հատորի հավելվածում: Վերահրատարակության մեջ տեղափոխվել է 1-ին՝ քանաստեղծությունների հատոր:

2) Կան նաև ժողովածուից առհասարակ դուրս մնացած ոտանավորներ, որոնք հանդիպում են նամակներում, գրքերի ընծայագրեր են կամ անհայտ են եղել կազմողներին: Օրինակ՝ Վերնատան կողմից ժնն՝ Աղբալյանին և Դեմիրճյանին ուղղված չափածո կատակ-նամակը՝ «Ես՝ Օհաննես, Ավօն, Լևոն...» ստորագրությամբ, որի ձեռագիրը պահվում է Թումանյանի թանգարանում:

Դրանք զետեղվել են 1-ին հատորում՝ իրենց համապատասխան տեղերում:

3) Բացթողումներ կան նաև Գրողների ընկերության, Նայկազյան ընկերության, Նայրենակցական միությունների միության ժողովներում կամ այլ առիթներով Թումանյանի ելույթներում: Օրինակ՝ 1917 թ ապրիլի 27-ին ՆԳԿԸ տարեկան ընդհանուր ժողովին ներկայացրած ընդարձակ հաշվետվությունը՝ ընկերության՝ 1914-1916 թթ. գործու-

նեության մասին, որի ինքնագիրը պահվում է բանաստեղծի թանգարանում:

Այդ բացթողումները վերացված են ձեռքի տակ եղած վավերական նյութերով:

4) Բնագրերում հանդիպում են տպագրական վրիպակներ կամ ձեռագրերի առանձին բառերի ու արտահայտությունների սխալ ընթերցումներ:

Դրանք սրբագրվել են:

5) Նկատելի բացեր ու աննշտություններ կան հատկապես ծանոթագրություններում: Դրանց պատճառները երկու կարգի են՝ մամուլում և այլ աղբյուրներում եղած տեղեկությունների ոչ բավարար իմացություն կամ գաղափարական կաշկանդումներ: Վերջին դեպքում, օրինակ, ծանոթագրողները պարզապես շրջանցում են ակնհայտ, բայց ժամանակի պաշտոնական գաղափարախոսության համար անընդունելի վկայությունները:

Վերահրատարակության խմբագրությունն աշխատել է վերացնել այդ բացերն ու աննշտությունները, որքանով դա հնարավոր է եղել բանաստեղծի կյանքի և ստեղծագործության մասին այսօրվա իմացություններով:

6) Անհրաժեշտ սրբագրումներ են կատարվել նաև տարբերակների ու բնագրային տարբերությունների բաժնում:

7) ԳԱԹ-ում, Թումանյանի թանգարանում և այլ արխիվներում պահվող նյութերի ֆոնդային հին համարները փոխարինվել են նորերով:

8) Բնագրերը վերստին համեմատվել ու ճշգրտվել են պահպանված բնագրերի կամ տպագիր սկզբնաղբյուրների հետ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Լեռներ, ներշնչված դարձյալ ձեզանով,
Թընդում է հոգիս աշխուժով լըցված,
Եվ ջերմ ըղձերըս, բախտից հալածված,
Ձեզ մոտ են թըռչում հախուռն երամով:

5 Ձեզ, ձեզ վերըստին, ամպամած լեռներ,
Կյանքի տխրության ամպերի տակից
Ես ձայն եմ տալիս ու ծանրաթախիծ
Հոգուս ձայները ձեզ բերում նըվեր:

Քեզ մոտ եմ գալիս, իմ հին տրամուխուն,
10 Վեհափառ դայակ մանուկ օրերիս,
Այնժամ էլ, չէիր ինձ հանգիստ տալիս՝
Սըրտիս ականջին խոսելով թաքուն...

Ո՛վ, որ կանչում ես գիշեր ու ցերեկ
Հազար ցավերով, հազար ձևերով,–
15 Ոգևորության հըզոր թևերով
Քեզ մոտ եմ գալիս, հայրենիք իմ հեզ:

Գալիս եմ, բայց ոչ ուրախ երգերով
Քո ծաղիկներին ծաղիկ ավելցնեմ,
Այլ դառն հեծության հառաչանքներով
20 էդ անդընդախոր ձորերըդ լըցնեմ:

Ձորեր, այ՛ ձորեր, սև, լայնաբերան,
Սըրտիս էս խորունկ վերքերի նըման.
Աստծու հարվածի հետքերն եք դուք էլ,
Ձեզ մոտ եմ գալիս, ուզում եմ երգել:

25 Դուք էլ խոսեցեք, դուք էլ պատմեցեք,
Ձեր անդունդներով եկեք շփվեցեք,
Դուք է՛լ եք, տեսնեմ, էնքան մեծ ու խոր,
Ինչքան իմ հոգու թախիժն ահավոր...

* * *

Հոգու հատոր
 Սըրտիս կըտոր,
 Դասիս համար
 Դու մի՛ հոգար,
 5 Թե կան դասեր
 Կա նաև սեր,
 Եվ ինչ զարմանք,
 Իմ աղավնյակ,
 Որ կենդանի
 10 Մի պատանի
 Սերը սըրտում
 Դաս է սերտում:

ԱՂՈԹՔ

Սողոմոնի պես, տեր,
Ես խելք չեմ ուզում,
Ինձ երկար օրեր
Եվ փող տուր բազում:

5 Մի ձեռք էլ շոր,
Միայն մողնի, տեր,
Մին էլ մի հաստ փոր,
Տրոստ, ակնոցներ:

Եվ բավական է,
10 Դու վերեն գիտե,
Թե ինչեր կանե,
Այդ ծառադ գիտե...

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳԸ

Արի՛, գութան, վարի՛, գութան,
Օրն եկել է, ճաշ դառել,
Առը շուռ տուր, խոփիդ ղուրբան,
Օրհնյալ է Աստված, հորովել՛:

5 Քաշի՛, եզը, ուսիդ մատաղ,
Քաշի՛, քաշենք, վար անենք.
Ճիպտին արա, քըշի՛, հոտաղ,
Մեր սև օրին ճար անենք:

Պարտքատերը գանգատ գընաց,
10 Քյոխվեն կըգա, կըծեծի,
Տերտերն օրհնեց, անվարձ մընաց,
Կըբարկանա, կանիծի:

էն օրն եկան թովջի արին,
Հարկ են ուզում տերության.
15 Ինչ տամ կոռին ու բեգյառին...
Վարի՛, վարի՛, իմ գութան:

Ձեռքս պակաս, ուժքս հատած,
Հազար ու մի ցավի տեր,
Ինձ են նայում մերկ ու սոված
20 Մի տուն լիքը մանուկներ:

Արի՛, գութան, վարի՛, գութան,
Օրն եկել է, ճաշ դառել,
Առը շո՛ւռ տուր, խոփիդ ղուրբան,
Օրհնյալ՛ է Աստված, հորովել՛:

ԱՄԱՌՎԱ ԳԻՇԵՐԸ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Լուսընկա գիշեր,
Երկինքը պայծառ,
Անհամար աստղեր
Ցոլցում են վառ:

5 Քընած է արդեն
Հովտի մեջ գյուղը,
Մըթնած ու լուռ է
Գյուղացու հյուղը:

Հոգնած գյուղական
10 Ընտանիքն ահա
Սրահում, կալում,
Կամ կըտրի վրա:

Երկընքի դիմաց
Գրկված են քընած,
15 Վերևիցն, ասես,
Ժըպտում է Աստված: